

एकविसाव्या शतकातील उच्च शिक्षणाची वाढ आणि विस्तार

डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे

शिक्षणशास्त्र विभाग प्रमुख

बी. पी. आर्ट्स, एस. एम. ए. सायन्स, के. के. सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव

प्रस्तावना -

उच्च शिक्षण ही वर्तन बदलण्याची प्रक्रिया आहे. माणसाला परिपूर्णता प्रदान करणे हा तीचा उद्देश आहे. सी.बी. वुडच्या मते, 'उच्च शिक्षण म्हणजे विषयांच्या मालिकेतील अभ्यासाच्या प्रमुख क्षेत्रात पदवी मिळविण्यासाठी निश्चित केलेल्या विषयांचा एक पद्धतशीर गट.' ड्यूईच्या मतानुसार, 'उच्च शिक्षण म्हणजे मुलांच्या क्रियाकलापांचा सतत प्रवाह जो नियमित अभ्यासाने खंडित होत नाही आणि जो मुलांच्या गरजा आणि आवडींनुसार विकसित केला जाऊ शकतो'. त्याचे अंतिम स्वरूप केवळ संशोधन आणि संशोधनाच्या स्वरूपात व्यक्त झालेले दिसते. स्वतंत्र भारताच्या दृष्टीकोनातून उच्च शिक्षणाचे स्वरूप आपल्या धोरणांना फारसे अनुकूल राहिलेले नाही. तक्षशिला आणि नालंदासारख्या विद्यापीठांची गौरवशाली ऐतिहासिक साखळी पुढे विकसित होऊ शकली नाही. भूक, बेरोजगारी, दारिद्र्य, सर्वात कमी दरडोई उत्पन्न, शेतीवरील अवलंबित्व, औद्योगिकीकरणाचे संथ प्रयत्न या सर्वांमुळे शिक्षणासारखा मूलभूत विषय हाराकिरीवर आला आहे. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील उच्च शिक्षण, संशोधन, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर अवलंबून असतो. अमेरिका, जपान, स्वित्झर्लंड इत्यादी देश याची उत्तम उदाहरणे आहेत. समृद्ध आणि सुशिक्षित समाज यात फरक आहे. एखादा समाज तेव्हाच विकसित मानला जातो जेव्हा त्या देशातील रहिवासी शिक्षित असतात. मुले-मुली शाळेत जातात पण त्या वयात मोलमजुरी करत असतील किंवा बालकामगार म्हणून काम करत असतील तर देशाला विकासाच्या वाटेवर नेणं अवघड होऊन बसतं. कोणत्या प्रकारचे शिक्षण द्यावे असा प्रश्न पडतो. अँरिस्टॉटलच्या मते, "जेव्हा शिक्षण उच्च पातळीवर पोहोचते, तेव्हा मनाचा पूर्ण विकास होतो". भारतातील उच्च शिक्षणाची पातळी समान आहे का? आपण उच्च शिक्षणाचे कोणते स्वरूप ठेवले पाहिजे आणि त्यात विस्ताराच्या कोणत्या शक्यता आहेत याचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्ये, भारताला संपूर्ण सार्वभौम लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष, समाजवादी प्रजासत्ताक बनवण्यासाठी, नागरिकांना न्याय (सामाजिक, आर्थिक, राजकीय), स्वातंत्र्य (विचार अभिव्यक्ती, श्रद्धा, धर्म, उपासना), समानता (प्रतिष्ठा आणि संधी) आणि बंधुभाव (व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राष्ट्राची एकता आणि अखंडता सुनिश्चित करणे) ही सर्व आमची राष्ट्रीय ध्येये आहेत.

ही राष्ट्रीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, शिक्षण हे एक शक्तिशाली माध्यम मानले गेले आहे आणि ते योग्य आहे, कारण प्रत्येक राष्ट्राने त्यांच्या अद्वितीय सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय अभिव्यक्तीसाठी वेगळी राष्ट्रीय शिक्षण प्रणाली विकसित केली आहे. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली १९४८ साला स्थापन झालेल्या विद्यापीठ शिक्षण आयोगा पासून या दिशेने भारताचे प्रयत्न सुरू झाले. विद्यापीठीय शिक्षणानंतर

आमचे लक्ष माध्यमिक शिक्षणाकडे वळले आणि सन १९५२ मध्ये श्री . मुदलियार यांच्या अध्यक्षतेखाली माध्यमिक शिक्षण आयोगाची स्थापना झाली. या आयोगाचे अहवाल आले, त्याची अंमलबजावणीही झाली, परंतु डॉ. डी . एस .कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखालील शिक्षण आयोगाने (१९६४- ६६) शिक्षणाच्या एकूण स्वरूपाचा विचार केला, ज्याच्या आधारे स्वतंत्र भारताचे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जुलै १९६८ मध्ये जाहीर करण्यात आले. पण त्याच्या अंमलबजावणीत फारशी प्रगती झाली नाही. १०+ २+ ३ ची शैक्षणिक रचना संपूर्ण देशाने स्वीकारली नाही, परंतु बहुतेक राज्यांनी ती स्वीकारली. या शैक्षणिक धोरणाचा परिणाम म्हणून ग्रामीण भागातील ९०% पेक्षा जास्त लोकसंख्येला एक किलोमीटरच्या परिघात प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याची चर्चा होती. नवीन अभ्यासक्रमात विज्ञान हा विषय सक्तीचा करण्यात आला आहे. शिक्षक-शिक्षण वगैरे प्रकारात थोडासा बदल झाला. १९७९ मध्ये पुन्हा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची रूपरेषा निश्चित करण्यात आली. अभ्यासक्रम तयार करणे आणि शिक्षणाचे व्यापारीकरण करण्याच्या दृष्टिकोनातून अनुक्रमे पटेल आणि आदिशेषैया समित्यांची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमावर जास्त भर देण्यात आला. कार्यानुभवाच्या जागी समाजोपयोगी उत्पादक कामाचे विषय समोर आले.

सध्याच्या युगात उच्च शिक्षण देण्याचे काम विद्यापीठे संलग्न महाविद्यालये आणि विद्यापीठ स्तरावरील शैक्षणिक संस्था करत आहेत. १०+ २+ ३ प्रणाली अंतर्गत उच्च शिक्षण म्हणजे १०+ २ नंतरचे शिक्षण, तीन वर्षांचे पदवी आणि दोन वर्षांचे पदव्युत्तर शिक्षण, त्यानंतर संशोधन आणि संशोधन. औपचारिक शिक्षण पद्धतीत संस्थात्मक शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान आहे.

आरोग्य सेवा ही अत्यावश्यक सेवा आहे. वैद्यकीय शिक्षण मग आयुर्वेदिक असो, होमिओपॅथी असो, अॅलोपॅथिक असो, नर्सिंग असो, कुठलीही शाखा असो, माणसाला निरोगी ठेवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

आधुनिक वैज्ञानिक युगात तांत्रिक शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या अंतर्गत सिव्हिल, इलेक्ट्रिकल, मेकॅनिकल, केमिकल, कॉम्प्युटर, इलेक्ट्रॉनिक्स, टेलिकम्युनिकेशन आदींशी संबंधित उच्च शिक्षणाचा समावेश आहे. विज्ञानाचे शिक्षणही महत्त्वाचे आहे. हे मनुष्याला कोणत्याही विषयाचा पद्धतशीर आणि तार्किक पद्धतीने अभ्यास करण्याची क्षमता देते. म्हणूनच विज्ञान क्षेत्रात उच्च शिक्षणाचा प्रसार आणि सुधारणा करणे आवश्यक आहे. याबाबत शिक्षण आयोगाने आपल्या अहवालात म्हटले आहे , "हे स्पष्ट आहे की उच्च शिक्षण, मग ते सामान्य असो किंवा व्यावसायिक किंवा तांत्रिक, मानवी संसाधने विकसित करून आणि उत्पादन तंत्रज्ञान सुधारून आर्थिक विकास वाढवते. म्हणून उच्च शिक्षण हे सूक्ष्म आणि मॅक्रो दोन्ही दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहे."

वैयक्तिक आणि सामूहिक दृष्टिकोनातून उच्च शिक्षणाचे महत्त्व- व्यक्तिनिष्ठ दृष्टिकोनातून, शिक्षण एखाद्या व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि नैतिक शक्तींचा विकास करते आणि त्याला बनवते. निरोगी आणि आनंदी जीवन जगण्याची गुरुकिल्ली देते. उच्च शिक्षण घेण्याची इच्छा समाजात मानाचे स्थान मिळवण्याच्या, आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्याच्या आणि आनंदी, शांत जीवन जगण्याच्या इच्छेशी जोडलेली आहे. विद्यार्थी केवळ त्याच्या आवडीच्या आणि क्षमतेच्या आधारावरच नव्हे, तर रोजगार उपलब्ध करून देण्याची क्षमता आणि स्वयंरोजगाराच्या शक्यतेच्या आधारावर स्वतःसाठी उच्च शिक्षणासाठी योग्य शाखा आणि विषय निवडतो.

त्याचाही विचार करतो आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीचे एकमेव साधन म्हणून समाजातील प्रत्येक घटकातील लोकांच्या हृदयात उच्च शिक्षणाचे महत्त्व वाढले आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या वार्षिक अहवालानुसार उच्च शिक्षणामुळे सुशिक्षित आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ उपलब्ध करून उत्पादन आणि उत्पादकता वाढविण्याचा मार्ग मोकळा होतो. कुशल कामगारांच्या पुरवठ्याव्यतिरिक्त, उत्पादन, कला,

साहित्य, संस्कृती, विकास, पोषण, प्रचार आणि प्रसार यासाठी संसाधने उच्च शिक्षित वर्गाकडूनच केली जातात. राष्ट्रीय चारित्र्य घडवण्यासाठी आणि उन्नतीसाठी उच्च शिक्षण हा एकमेव आधार आहे. प्रामाणिक, कार्यक्षम, कर्तव्यदक्ष, हुशार, कष्टाळू, नागरिक, नेता, राजकारणी आणि समाजसुधारक, त्यांची पूर्तता आणि परिणामी समाजाची आर्थिक प्रगती, सामाजिक दुष्प्रवृत्ती दूर होणे, मानवतावादाच्या मूल्यांचा विकास, जागतिक बंधुता, सत्य, अहिंसा, प्रेम इ.च्या दृष्टिकोनातून उच्च शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान आहे .

उच्च शिक्षण व आर्थिक विकास

आर्थिक विकासाची मुख्य उद्दिष्टे म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवणे, दरडोई उत्पन्न वाढवणे आणि लोकांना सामाजिक न्याय प्रदान करणे, जीवनमानात वाढ करणे, संपत्ती आणि उत्पन्नाच्या वितरणातील असमानता दूर करणे हे मानले जाते. आर्थिक विकासाद्वारे आंतरराष्ट्रीय आर्थिक जगतात देशाला मानाचे स्थान मिळवून देणे हे आमचे उद्दिष्ट आहे. आर्थिक सुबत्तेसोबतच देशातील जनतेला सामाजिक सेवा देणे ही सुद्धा लोककल्याणकारी राज्याची प्रमुख जबाबदारी आहे. त्यामुळे आरोग्य सेवेनंतर शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. शिक्षण हा विकासाचा आधार आणि परिणाम दोन्ही आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासासाठी परिमाणात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही दृष्टिकोनातून शिक्षणाचा नियंत्रित आणि नियोजनबद्ध विकास आवश्यक आहे. आर्थिक विकासाची प्राथमिक, माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन तिन्ही क्षेत्रे उच्च शिक्षित आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळावर अवलंबून असतात. उच्च शिक्षणाची केंद्रे ही विद्यापीठे-सह-सामान्य संस्था आणि महाविद्यालये आहेत. यासोबतच नवीन शैक्षणिक धोरणात उच्च शिक्षण केंद्राच्या स्थापनेलाही महत्त्व देण्यात आले आहे. सर्वांच्या पूर्ततेसाठी उत्पादन, कुशल कामगार, व्यवस्थापन, साहित्य, उच्च शिक्षण या प्रगत तंत्रज्ञानावर देशाचा आर्थिक विकास अवलंबून असतो.त्यामुळे उच्च शिक्षणाचा नियंत्रित आणि नियमित नियोजित आणि कालबद्ध विकास आवश्यक आहे. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात सुधारणा झाल्यामुळे पुरेशी गुणात्मक सुधारणा झाली नाही. कोणत्याही देशाचे संविधान आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सर्व प्रकारच्या संस्था आणि विचारधारा देते.

दिग्दर्शन आणि मार्गदर्शक. स्वातंत्र्य, समानता, बंधुत्व आणि न्याय भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत नमूद केल्याप्रमाणे

आपण सर्व नागरिक कटिबद्ध आहोत आणि ते साध्य करण्यासाठी प्रयत्नशील आहोत. आपल्या संविधानाने विकासाची आणि परिवर्तनाची दिशा ठरवली आहे . ते साध्य करायचे असेल तर शिक्षण व्यवस्थेत महत्त्वाचे बदल करावे लागतील. शिक्षण आयोगानुसार-

"आमच्या मते, शिक्षणात परिवर्तन करण्यापेक्षा, लोकांच्या जीवन, गरजा आणि आकांक्षांशी जोडण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा कोणतीही सुधारणा अधिक महत्त्वाची किंवा अधिक निकड नाही आणि त्याद्वारे ते आवश्यक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचे एक शक्तिशाली साधन बनले आहे .

जर शिक्षण उत्पादनाशी निगडित असेल, सामाजिक आणि राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करेल, लोकशाहीला शासनाचे स्वरूप बळकट करेल आणि देशाला जीवनपद्धती म्हणून स्वीकारण्यास मदत करेल तर हे केले जाऊ शकते.

जानेवारी १९८५ मध्ये भारत सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरण तयार करण्याची घोषणा केली. काही प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती:-

- १) शिक्षण व्यवस्था कार्यक्षम बनवणे.
- २) शालेय शिक्षणाची सामग्री आणि प्रक्रिया
- ३) स्त्रियांच्या समानतेसाठी शिक्षण
- ४) अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि मागासवर्गीयांचे शिक्षण

डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे

- ५) अल्पसंख्याकांचे शिक्षण
- ६) अपंगांचे शिक्षण
- ७) प्रौढ व निरंतर शिक्षण
- ८) ऑपरेशन ब्लॉक बोर्डची स्थापना
- ९) शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण
- १०) उच्च शिक्षणावर जास्त खर्च
- ११) मुक्त विद्यापीठे
- १२) तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय शिक्षण
- १३) संशोधन आणि विकास
- १४) माध्यम आणि शैक्षणिक तंत्रज्ञान
- १५) मानव संसाधन नियोजन आणि व्यवसायांमधून पदवीस दूर करणे.

भारतीय राष्ट्रीय उच्च शिक्षणाच्या उद्दिष्टांमध्ये खालील तथ्यांचा समावेश करण्यात आला आहे:-

- १) नवीन ज्ञानाचा विस्तार करणे.
- २) चांगल्या नेतृत्वाला प्रोत्साहन देणे.
- ३) समाजाच्या जास्तीत जास्त क्षेत्रात स्त्री शिक्षणाला महत्व देणे.
- ४) सामाजिक न्याय प्रदान करणे.
- ५) दूरस्थ शिक्षणाचा विस्तार.

स्वातंत्र्यानंतरच्या उच्च शिक्षणाचा विकास आणि विस्तार पाहिला, तर लक्षात येईल की, आजचे भारतीय शिक्षण हे चव्हाट्यावर उभे आहे, ज्याला योग्य दिशा आणि निर्देशांची नितांत गरज आहे. १०० कोटी लोकसंख्येसह उच्च शिक्षणाची टक्केवारी

१०:१ आहे. ५२% साक्षरता उच्च शिक्षणावरील खर्च ३२० डॉलरच्या दरडोई उत्पन्नाच्या प्रमाणात खूपच कमी आहे. किंबहुना, योजनांवरील खर्चाच्या प्रमाणात विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आणि संशोधन आणि संशोधनावर फारच कमी खर्च झाला आहे. पुढील शतकातील उच्च शिक्षण या तीन मुख्य मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करेल. सध्या उच्च शिक्षणाचा संबंध मुख्यत्वे पदवीशी आहे. रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी शिक्षणामध्ये हळूहळू व्यावसायिक अभ्यासक्रम सुरू केले जात आहेत.

विसाव्या शतकात, राधाकृष्णन आयोग, कोठारी आयोग आणि १९८५ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या आगमनाने, स्वतंत्र भारत क्षितिजावर आहे. नवीन मूल्यांचा परिचय नक्कीच झाला होता, परंतु अंमलबजावणी अतिशय संथ होती. उच्च शिक्षण सामान्य तत्त्वज्ञान, पदवी आणि उच्च ज्ञानाशी संबंधित पण रोजगार देण्यात अयशस्वी. परंतु ऐंशी आणि नव्वदच्या दशकापासून उच्च शिक्षणात बदल दिसून येत आहेत. जागतिकीकरण आणि खाजगीकरणाचा परिणाम उच्च शिक्षणावरही दिसून येत आहे. त्यामुळे पुढील काही वर्षांमध्ये पुढील परिणाम दिसून येतील, जे उच्च शिक्षणाच्या विस्तार आणि विकासाचे मुख्य मुद्दे दर्शवतील-

- १) उच्च शिक्षणाचे पूर्ण खाजगीकरण
- २) उच्च शिक्षणाला व्यवसायाशी जोडणे
- ३) महिलांचा उच्च शिक्षणात ६०% सहभाग
- ४) मुक्त विद्यापीठांची स्थापना
- ५) चालते फिरते विद्यापीठ
- ६) संगणकाचा अधिक वापर .
- ७) व्यवस्थापकीय ज्ञानाचा विस्तार
- ८) विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक विस्तार

डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे

९) संशोधन आणि संशोधनाची प्रवृत्ती वाढणे

१०) विशेष शिक्षणात वाढ वर नमूद केलेल्या मुख्य मुद्द्यांवर उच्च शिक्षणाचा विस्तार होईल. याशिवाय या निकषांच्या आधारे अभ्यासक्रमात बदल करण्यात येणार आहेत. मूल्यमापन पद्धती बदलल्या जातील, वेबसाईटच्या माध्यमातून विद्यार्थी आणि शिक्षकांची ओळख प्रस्थापित केली जाईल, ज्ञान मिळविण्यासाठी इंटरनेटचा अधिकाधिक वापर केला जाईल, सॉफ्टवेअरचा वापर केला जाईल, एकविसाव्या शतकात संगणकाद्वारे पदव्याही दिल्या जातील. या क्षेत्रांत रोजगाराची शक्यता अधिक असेल.

एकविसाव्या शतकात उच्च शिक्षणाचे अनेक विषय अव्यवहार्य वाटतील जसे की प्राचीन इतिहास, धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, संस्कृत, राजकीय विचार, आर्थिक विचारांचा इतिहास इ. परंतु व्यवस्थापकीय ज्ञान, संगणक शास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, ललित कला, नवीन स्वरूपातील अर्थमिती, योगशास्त्र इत्यादी विषयांतील विशेषीकरणावर भर दिला जाईल .

डॉ.राधाकृष्णन यांनी त्यांच्या 'भारतीय तत्त्वज्ञान' या पुस्तकात लिहिले आहे की, उच्च शिक्षणाने विचारांना नवा आकार द्यावा, मेंदूचा विकास व्हावा आणि ज्ञानाला व्यावहारिक स्वरूप द्यावे, हे त्याचे मूळ उद्दिष्ट असावे. खरे तर शिक्षणाचा दर्जा वाढवण्यासाठी कुटुंबात अशी व्यवस्था असायला हवी की, जेणेकरून उच्च शिक्षणासोबतच त्यांना व्यावहारिक स्वरूप दिले जाईल. उच्च शिक्षणाबाबत प्रा .अमर्त्य सेन यांनी म्हटले आहे की, भारताला मुळात एकविसाव्या शतकात उच्च शिक्षणाला प्राधान्य द्यावे लागेल, पण त्यासाठी व्यवस्थापन, कौशल्य, संगणक, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यासारखे विषय पुढे आणण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतील. त्यांचे व्यावहारिक रूप व्यवसाय किंवा बाजाराच्या रूपात दिसून येईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून ज्ञानाचा विस्तार, ज्ञान वाढवणे या विषयाला महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे. पण अशा प्रकारे अभ्यासक्रम बनवणे आवश्यक आहे. मूल्यमापन पद्धतीत सुधारणा करणे आणि आवश्यक ते बदल करणे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. प्रश्नपत्रिका तयार करणे, प्रश्नांची निवड, गुण देण्याची पद्धत आदी विषयही यामध्ये ठेवावेत, विद्यार्थ्यांना स्वतःचे मूल्यमापन करण्यास प्रवृत्त करावे. एकीकडे शिक्षणात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचे वर्चस्व असेल तर दुसरीकडे आपल्या जीवनाच्या इतर क्षेत्रातही प्रगती होईल. वेदनारहित प्रसूती, क्लोनची व्यवस्था इत्यादी जीवन आणि मृत्यू सारख्या बाबींवर विज्ञानाचा प्रभाव आधीच दिसून येऊ लागला आहे. अन्न, कपडे, घर, वाहने, औषधे इत्यादींवर संशोधन आणि संशोधनाचा परिणाम सर्व विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामध्ये स्पष्टपणे दिसून येईल.

एकविसाव्या शतकातील उच्च शिक्षणाच्या नवीन आयामांच्या संदर्भात, नैतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांचा देखील त्याच्या पद्धतशीर अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून विचार केला जाईल, कारण संपूर्ण शिक्षणाद्वारे मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास होईल. महात्मा गांधींनी शिक्षणात नैतिक मूल्यांचा समावेश करण्यावर अधिक भर दिला आहे. मागे वळून पाहताना बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाकडे पाहिले असता त्यांचा विकास नैतिक आणि आध्यात्मिक शिक्षणामुळेच झाला आहे .

शिक्षण व्यवस्थेत क्रांतिकारी बदल करून आपण आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणू शकतो, हे स्पष्ट आहे. देशाच्या भावी नागरिकांमध्ये आध्यात्मिक, नैतिक आणि सामाजिक मूल्ये निर्माण करू शकतो. जेव्हा आमचे तरुण

नागरिक सुसंस्कृत, जबाबदार, धाडसी आणि निर्भय असतील तरच देशाची प्रगती होऊ शकते. तरुणांमध्ये आत्मविश्वास जागृत करणे, निरक्षर लोकांना विवेकाचे ज्ञान देण्यासाठी, दयाळू, सहिष्णू आणि व्यापक विचारांची निर्मिती करण्यासाठी शिक्षण प्रणाली आणि उच्च शिक्षण संस्था बदलणे नितांत गरजेचे आहे. शिक्षण व्यवस्थेतील बदलांमुळे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक बदल होतात. देशाच्या विकासासाठी

कठोर परिश्रम, समर्पण आणि समर्पणाची भावना आवश्यक आहे. शैक्षणिक जगात असे वातावरण निर्माण करून उच्च शिक्षण संस्था आर्थिक विकासात महत्त्वाचे योगदान देऊ शकतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १ .नियोजन आयोगाचा वार्षिक अहवाल - १९९९ २ . डॉ.राधाकृष्णन आयोगाचा अहवाल .
- ३ . डॉ.कोठारी आयोगाचा अहवाल .
- ४ . नवीन शैक्षणिक धोरण १९८५-८६ चा अहवाल .
- ५ . सी .बी . वुड, एज्युकेशन इन मॉडर्न टाइम्स .
- ६ . जे . ड्यूई, एथिक्स ऑफ एज्युकेशन
- ७ . अमर्त्य सेन Poverty in Underdeveloped Economy .
- ८ . डॉ. राधाकृष्णन - भारतीय तत्त्वज्ञान .